

MAŁGORZATA MACHAŁEK

<https://orcid.org/0000-0002-9581-2786>

Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego

LIKWIDACJA PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH
I PIERWSZY ETAP PRZEKSZTAŁCENÍ WŁASNOŚCIOWYCH
PAŃSTWOWEGO SEKTORA ROLNEGO.
PRZYCZYNEK DO BADAŃ

Zarys treści: Artykuł przedstawia uwarunkowania i przebieg likwidacji państwowych gospodarstw rolnych w latach 1991–1996 oraz początek przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnym. Zostały omówione wybrane konsekwencje gospodarcze i społeczne tego procesu oraz zasygnalizowane główne pola kontrowersji związanych z oceną celów, strategii i skutków transformacji własnościowej państwowych gospodarstw rolnych. Tekst jest wprowadzeniem do dalszych badań.

The content outline: The article presents the conditions and the course of liquidation of state-owned farms in 1991–1996 and the beginning of ownership transformation in the state-owned agricultural sector. It discusses selected economic and social consequences of this process and signals the main fields of controversy related to assessing the goals, strategies, and effects of the ownership transformation of state-owned farms. The text is an introduction to further research.

Słowa kluczowe: PRL, państwowe gospodarstwa rolne, transformacja ustrojowa, gospodarka, rolnictwo

Keywords: Polish People's Republic, state-owned farms, political transformation, economy, agriculture

Państwowe gospodarstwa rolne zaistniały w polskim rolnictwie jako element nowego ładu społeczno-gospodarczego wprowadzanego przez komunistów. Początkowo funkcjonowały jako Państwowe Nieruchomości Ziemskie (1946–1949), a następnie jako Państwowe Gospodarstwa Rolne (1950–1995). Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w.

zostały zlikwidowane w ramach przemian ustrojowych, do jakich doszło po upadku systemu komunistycznego. Proces ich likwidacji, a następnie restrukturyzacji i prywatyzacji okazał się niezwykle skomplikowany i długotrwały, a ocena przyjętej strategii przekształceń własnościowych wciąż jest przedmiotem kontrowersji.

W dotychczasowych badaniach zagadnienia związane z państwowym sektorem rolnym były głównie przedmiotem zainteresowania ekonomistów rolnych, geografów i socjologów¹. W pracach historyków poświęconych wsi i rolnictwu problematyka dotycząca miejsca tego sektora w polityce rolnej państwa oraz jego funkcjonowania pojawia się dość rzadko, głównie w monografiach regionalnych obejmujących okres do 1956 r.² Wynika to zapewne z ogólnie mniejszego zainteresowania historyków problematyką wsi i rolnictwa po 1956 r., a zwłaszcza przemianami gospodarczymi i społecznymi na wsi w okresie transformacji

¹ Liczne opracowania dotyczące zagadnień ekonomicznych związanych z funkcjonowaniem państwowych gospodarstw rolnych powstawały zarówno przed 1989 r., jak i później. Na uwagę zasługuje zwłaszcza monografia obejmująca cały okres istnienia państwowych gospodarstw rolnych: W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, Warszawa 1991. Wiele uwagi zostało poświęcone również zagadnieniom związanym z transformacją PGR, m.in.: W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*, Warszawa 2005; A. Czyżewski, A. Grzelak, J. Jankowiak, *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Poznań 2001; *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, red. H. Runowski, Warszawa 2013; *Ludzie i ziemia po upadku pegeerów. Analiza socjologiczna i ekonomiczna*, od red. K. Korab, Warszawa 1997; *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, ich załogi i nowi gospodarze*, red. B. Fedyszak-Radziejowska, Warszawa 1998. Istnieje też wiele opracowań dotyczących pracowników PGR oraz problemów środowisk popegeerowskich. Są to głównie publikacje oparte na wynikach badań socjologicznych i ekonomicznych przeprowadzonych przeważnie w latach dziewięćdziesiątych XX i na początku XXI w., np.: E. Tarkowska, K. Korzeniewska, *Młodzież z byłych PGR-ów. Raport z badań lokalnych*, red. K. Korzeniewska, E. Tarkowska, Warszawa 2002; E. Tarkowska, *Przeszłość i teraźniejszość PGR-ów w Polsce*, w: *Doświadczenie i pamięć. Europa Środkowo-Wschodnia między przestrzenią doświadczenia i horyzontem oczekiwań*, red. M. Kujawska, I. Skórzyńska, Poznań 2010; M. Dziubińska-Michalewicz, *Problemy bezrobocia i ubóstwa na terenie byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych*, Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydział Analiz Ekonomicznych i Społecznych, 2004, <http://docplayer.pl/15843673-Raport-nr-220-problemy-bezrobocia-i-ubostwa-na-terenach-bylych-panstwowych-gospodarstw-rolnych-malgorzata-dziubinska-michalewicz.html> (30 IV 2021).

² Np.: M. Machałek, *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945–1956*, Szczecin 2012; R. Gross, *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019. Z opracowań przekrojowych należy wymienić: E. Szpak, *Między osiedlem a zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów*, Warszawa 2005.

ustrojowych³. Jest to zapewne po części spowodowane brakiem definitywnego zamknięcia wielu rozpoczętych wówczas procesów, co w dużym stopniu utrudnia dokonywanie całościowych ocen.

Przykładem takiego niezamkniętego procesu jest niewątpliwie transformacja własnościowa państwowego sektora rolniczego – znaczna część ziemi po zlikwidowanych PGR znajduje się nadal w posiadaniu Skarbu Państwa. Niemniej jednak pod względem formalnym i organizacyjnym istnienie PGR jako przedsiębiorstw zostało zakończone wraz z likwidacją ostatniego państwowego przedsiębiorstwa rolnego, czyli do końca 1995 r. Istnieje zatem wystarczająca perspektywa czasowa pozwalająca odtworzyć uwarunkowania, przebieg i bezpośrednie konsekwencje procesu, którego cezurę początkową wyznacza uchwalenie przez Sejm Ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa⁴. Jako cezura końcowa został w niniejszym artykule przyjęty rok 1996, gdyż wówczas przejęto do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa ostatnie grunty użytkowane wcześniej przez PGR. Bilans tego przejęcia, czyli pierwotnego zagospodarowania mienia, został przedstawiony w raporcie Agencji Nieruchomości Rolnych za rok 1996. Warto też dodać, że w tym samym roku przeprowadzono Powszechny Spis Rolny, który pozwalał zweryfikować dane dotyczące transformacji własnościowej PGR podawane przez Agencję. W dalszej perspektywie zagospodarowanie mienia popegeerowskiego oraz procesy prywatyzacyjne należą już do innego okresu, w którym priorytetem w polityce państwa było dostosowanie polskiego rolnictwa do warunków obowiązujących w Unii Europejskiej.

Podstawową bazą źródłową niniejszego opracowania są coroczne raporty Agencji Nieruchomości Rolnych Skarbu Państwa oraz roczniki statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Przeprowadzona analiza źródłowa daje tylko częściowy obraz badanego zagadnienia, dlatego niniejszy tekst traktuję jako wprowadzenie do dalszych badań nad procesem transformacji własnościowej PGR i jego skutkami w latach

³ *Od Państwowych Nieruchomości Ziemijskich do restrukturyzacji i prywatyzacji państwowych gospodarstw rolnych na Pomorzu Zachodnim*, red. K. Kozłowski, L. Pałasz, Szczecin 2006; M. Machałek, *Wokół genezy społecznych konsekwencji obecności państwowych gospodarstw rolnych na wsi zachodniopomorskiej*, w: *Od polonizacji do europeizacji Pomorza Zachodniego. Prace ofiarowane prof. Kazimierzowi Kozłowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. M. Machałek, J. Macholak, E. Włodarczyk, Warszawa–Szczecin 2012; też, *Rok 1989 a Państwowe Gospodarstwa Rolne*, w: *Krok ku wolności. Wybory czerwcowe 1989 i ich konsekwencje*, red. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek, Poznań 2015.

⁴ Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, Dz. U. 1991, nr 107, poz. 464.

1991–1996. Ze względu na ograniczone ramy niniejszego artykułu nie zostały też podjęte liczne zagadnienia szczegółowe wchodzące w zakres poruszanego problemu (np. postawy pracowników, zwłaszcza kierownictwa PGR, wobec przekształceń własnościowych, problemy reprivatyzacji, problemy zagospodarowania mienia popegeerowskiego). Na opracowanie czekają również późniejsze zmiany własnościowe, strukturalne i społeczne na polskiej wsi.

Zrozumienie skali i istoty omawianego zagadnienia wymaga odwołania się do genezy państwowych gospodarstw rolnych. Podstawową bazę, na której były tworzone, stanowiły majątki ziemskie lub ich części wyłączone spod parcelacji na cele reformy rolnej. Początkowo na terenach położonych na wschód od Wisły powstało niewiele majątków państwowych, gdyż ziemia z parcelowanych majątków została prawie w całości rozdzielona między chłopów. Inaczej przedstawiała się sytuacja w Wielkopolsce i na Pomorzu, gdzie w wyniku historycznie ukształtowanej struktury społeczno-ekonomicznej wsi istniały liczne wielkie majątki ziemskie, a zapas ziemi przejętej na cele reformy rolnej przekraczał istniejące zapotrzebowanie.

Na jeszcze większą skalę problem niezagospodarowanych gruntów wystąpił na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Według danych z 1939 r. majątki ziemskie o powierzchni powyżej 100 ha zajmowały tam ok. 70% ogółu użytków rolnych. Początkowo rozważano wykorzystanie tego ogromnego zapasu ziemi na parcelację (w rękę państwa miało pozostać jedynie 10% ogółu gruntów rolnych⁵). Podstawową przeszkodą w wykorzystaniu go na cele reformy rolnej okazały się jednak niedostateczne wyniki akcji osiedleńczej. Opuszczonymi i niszczącymi majątkami poniemieckimi zajęły się powołane w 1946 r. Państwowe Nieruchomości Ziemskie. Władze liczyły, że zagospodarowane majątki będą bardziej atrakcyjne dla potencjalnych parcelantów, dość szybko jednak uznały, że należy wykorzystać zaistniałą sytuację i przystąpić do budowy państwowego sektora rolniczego wzorowanego na modelu sowieckim. Nie bez znaczenia była również konieczność szybkiego zagospodarowania ziemi wynikająca z ówczesnej racji stanu. W 1949 r. PNZ zostały przekształcone w Państwowe Gospodarstwa Rolne i rozpoczęła się ich ekspansja obszarowa. Największy areal posiadały na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. – gospodarowały wówczas na 19% użytków rolnych w kraju. Ich rozmieszczenie nie było jednak równomierne – najwięcej PGR działało w województwach zachodnich

⁵ Dekret z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. 1946, nr 49, poz. 279.

i północnych, gdzie użytkowany przez nie areal sięgał 50% ogółu użytków rolnych, podczas gdy w województwach południowo-wschodnich było to niespełna 5%⁶. To regionalne zróżnicowanie miało istotny wpływ na przebieg przekształceń własnościowych po 1991 r., a zwłaszcza na ich konsekwencje społeczne i sposób rozdysponowania.

Podobnie jak inne działy gospodarki państwowej, PGR od początku swego istnienia zostały podporządkowane scentralizowanemu systemowi nakazowo-rozdzielczemu. Skutkowało to powstaniem wielostopniowego, zbiurokratyzowanego systemu zarządzania oraz ubezwłasnowolnieniem kadry kierowniczej poszczególnych gospodarstw⁷. Centralnie ustalane plany nie uwzględniały możliwości produkcyjnych czy warunków agrotechnicznych poszczególnych gospodarstw. Problemem całego państwowego sektora rolniczego były wysokie koszty funkcjonowania, które nie przekładały się jednak na jego efektywność. PGR miały uprzywilejowany dostęp do środków produkcji (m.in. nawozów sztucznych i pasz oraz maszyn i urządzeń rolniczych), jednak system zarządzania nie wymuszał ich racjonalnego wykorzystania. Szczególnie wyraźnie problem ten wystąpił w latach siedemdziesiątych XX w., gdy w polityce rolnej obowiązywał dogmat produkcji za wszelką ceną (wzrost produkcji osiągnano kosztem wysokich nakładów inwestycyjnych). PGR były też obciążone wieloma zadaniami na rzecz rolnictwa, społeczności wiejskiej oraz własnych pracowników (rozbudowana sfera socjalno-bytowa)⁸. Konsekwencją złej organizacji pracy i jej niskiej wydajności było wysokie zatrudnienie. Jednocześnie występował ciągły deficyt rąk do pracy i częsta rotacja pracowników, powodowana m.in. stosunkowo niskimi zarobkami⁹. Straty wynikające z prowadzonej przez PGR działalności gospodarczej i socjalnej pokrywane były przez rozbudowany system dotacji i subwencji¹⁰.

Powyższe problemy, zarysowane tu w sposób skrótowy i mocno uogólniony, występowały w poszczególnych dekadach, a nawet w konkretnych PGR z różną intensywnością. Były one charakterystyczne dla całej ówczesnej gospodarki socjalistycznej, ale szczególnego znaczenia

⁶ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim...*, s. 47.

⁷ A. Woś, *Państwowa gospodarka w rolnictwie w okresie transformacji systemowej*, „Wieś i Rolnictwo” 1994, nr 2, s. 28.

⁸ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 17–19, 21.

⁹ Jedynie pod koniec lat siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych zarobki w państwowych gospodarstwach rolnych były wyższe niż w innych działach gospodarki (w 1981 r. średnia płaca w PGR była wyższa o 19 proc. niż w całej gospodarce uspołecznionej); tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim...*, s. 120.

¹⁰ Tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 21.

nabierały w środowisku wiejskim. Widoczny był kontrast z gospodarką chłopską, która pomimo trudności i ograniczeń funkcjonowała znacznie bardziej efektywnie i racjonalnie. W powszechnym odbiorze PGR były raczej symbolem marnotrawstwa i niegospodarności niż „wzorcowymi gospodarstwami socjalistycznymi”, a ich pracownicy plasowali się na ostatnich miejscach rankingów dotyczących prestiżu społecznego¹¹.

System organizacji i funkcjonowania PGR wielokrotnie próbowano zreformować. Wprowadzane zmiany były jednak podporządkowane celom ideologicznym, a nie ekonomicznym, dlatego nie przynosiły widocznej poprawy. Jedną z najpoważniejszych prób usprawnienia PGR została podjęta na początku lat osiemdziesiątych XX w. w ramach ogólnopolskiej reformy gospodarczej zwanej potocznie reformą 3 „S” (samorządność, samodzielność, samofinansowanie)¹². W przyjętych wytycznych akcentowano potrzebę zapewnienia samodzielności gospodarowania PGR, zakładając, że w ten sposób zostanie poprawiona ich efektywność¹³. Jednym z narzędzi wymuszenia racjonalizacji kosztów produkcji było wycofanie się państwa z dotacji bezpośrednich do produkcji w państwowym sektorze rolnym. Wprowadzono jednocześnie rozbudowany system dopłat do środków produkcji i przetwórstwa żywności, adresowany wprawdzie do całego rolnictwa, ale w praktyce największym beneficjentem tego systemu były PGR. Według szacunków ekonomistów w latach 1980–1989 dotacje do artykułów zaopatrzenia rolnictwa wzrosły 8-krotnie, a do nawozów mineralnych 38-krotnie¹⁴. W odniesieniu do samych PGR utrzymano również dotacje bezpośrednie do rozbudowanej sfery socjalnej. Zdaniem części badaczy pod koniec lat osiemdziesiątych dotacje do działalności PGR (działalność produkcyjna, socjalna, środki produkcji, inwestycje) stanowiły 30–40% wartości końcowej tych przedsiębiorstw, podczas gdy analogiczny wskaźnik dla gospodarki chłopskiej wynosił 10–15%¹⁵.

¹¹ H. Domański, *Prestiż zawodów w obliczu zmian społecznych: 1958–2008*, „Studia Socjologiczne” 2010, nr 4, s. 86.

¹² Uchwała nr 114 Rady Ministrów z 17 VI 1981 r. w sprawie systemu ekonomiczno-finansowego państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej, państwowych gospodarstw rolnych oraz niektórych zjednoczeń resortu rolnictwa, „Monitor Polski” 1981, nr 16, poz. 126; J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Warszawa 2007, s. 508.

¹³ D.T. Grala, *Próby reformy systemu ekonomiczno-finansowego PGR w latach osiemdziesiątych XX stulecia*, „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie” 27, 2010, s. 275.

¹⁴ R. Brzezik, *Przekształcenia własnościowe państwowego sektora rolnego*, w: *Ludzie i ziemia po upadku pegeerów...*, s. 29.

¹⁵ Tamże. W. Dzun utrzymuje natomiast, że dotacje do PGR zostały w większości zniesione na początku lat osiemdziesiątych, a w późniejszym okresie były porównywalne

Zmiany wprowadzone w ramach reformy 3 „S” rzeczywiście przyczyniły się do usprawnienia organizacji i uproszczenia struktury zarządzania – zlikwidowano zjednoczenia terenowe oraz Centralny Zarząd Przedsiębiorstw Państwowych Gospodarstw Rolnych. Elementem decentralizacji było również objęcie PGR planem terenowym i podporządkowanie ich wojewodom¹⁶. Zwiększył się zatem zakres samodzielności gospodarstw, choć nadal funkcjonowały w ramach gospodarki centralnie sterowanej. Część kadry kierowniczej wykorzystwała nową sytuację do wdrożenia rozwiązań służących racjonalizacji produkcji. Przejawiało się to zwłaszcza w likwidacji kombinatów składających się z wielu, często oddalonych od siebie gospodarstw. Pojedyncze gospodarstwa były znacznie łatwiejsze do zarządzania, miały jednak mniejszą siłę przebicia w pozyskiwaniu środków na rozwój produkcji (np. pasze, nawozy, kredyty bankowe). Widoczna była zatem również tendencja odwrotna, polegająca na łączeniu się części gospodarstw w duże przedsiębiorstwa. Korzystnym efektem reform było również przejściowe zmniejszenie areалу gruntów użytkowanych przez sektor państwowy o ok. 5%¹⁷. Korzystając z otrzymanej swobody, PGR chętnie pozbywały się gruntów trudnych w uprawie lub niekorzystnie położonych (małe kawałki, często bardzo oddalone od zasadniczego kompleksu). Nie była to jednak tendencja stała, gdyż w drugiej połowie dekady Państwowy Fundusz Ziemi ponownie zaczął przekazywać im kolejne grunty. Trwałszym zjawiskiem był niewielki – o ok. 6% – spadek zatrudnienia w PGR (493 tys. w 1981 r. i 463 tys. w 1989 r.). Był on jednak nie tyle wynikiem lepszej organizacji pracy, ile konsekwencją likwidacji jednostek, które nie zajmowały się bezpośrednio produkcją rolną, np. brygad remontowo-budowlanych¹⁸.

Powyższe zmiany w niewielkim jednak stopniu poprawiły wydajność. Produkcja sektora państwowego wciąż była niższa niż w sektorze chłopskim – w 1988 r. PGR posiadały 1/5 ogólnej powierzchni użytków rolnych, ale produktywność użytkowanej przez nie ziemi była 2,5 raza mniejsza niż ziemi chłopskiej¹⁹. Mimo wciąż stosunkowo niskich wyników produkcyjnych, pod koniec dekady ogólna sytuacja finansowa PGR uległa mimo wszystko poprawie, choć na krótko²⁰. Ekonomisci zwracają

z dotacjami dla innych sektorów gospodarki i systematycznie malały; tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 81–85.

¹⁶ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim...*, s. 17.

¹⁷ Tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 35.

¹⁸ Tamże, s. 39–41.

¹⁹ J. Skodlarski, dz. cyt., s. 512; R. Brzezik, dz. cyt., s. 28.

²⁰ D.T. Grala, *Próby reformy...*, s. 279.

uwagę, że wykazywany wówczas zysk występował wyłącznie w dokumentach sprawozdawczych (tzw. zysk papierowy)²¹.

Paradoksalnie poprawa kondycji ekonomicznej PGR przyczyniła się do pogłębienia ich problemów²². Rady pracownicze powołane na podstawie ustawy o samorządzie załóg przedsiębiorstw państwowych²³ koncentrowały się głównie na podziale zysków, zabiegając o podwyższenie wynagrodzeń lub zwiększenie wydatków na cele socjalne. W wielu przedsiębiorstwach dochodziło na tym tle do strajków.

Rozpoczęta w 1982 r. reforma zakończyła się porażką²⁴. Mimo to część ekonomistów uważa, że wprowadzone wówczas zmiany organizacyjne przyniosły poprawę funkcjonowania i efektywności PGR, dając tym samym dobrą sytuację wyjściową do ich restrukturyzacji²⁵. W rzeczywistości zmiany były powierzchowne, a faktyczna poprawa dotyczyła tylko 1/4 wszystkich przedsiębiorstw rolnych²⁶. Z nowych możliwości skorzystały głównie gospodarstwa, które już wcześniej dysponowały dobrą bazą techniczną i infrastrukturą oraz wykwalifikowaną kadrą kierowniczą. W większości PGR ani załogi, ani kadra kierownicza nie byli zainteresowani zmianami, gdyż dotacje państwowe wciąż pokrywały powstający deficyt²⁷. W okres transformacji państwowy sektor rolniczy wkraczał zatem z całym bagażem starych, nierozwiązanych problemów oraz szeregiem nowych, wynikających ze zmieniającej się sytuacji rynkowej oraz rosnących oczekiwań finansowych załóg.

Celem rozpoczętych w 1989 r. reform gospodarczych było przejście od systemu nakazowo-rozdziałczego do gospodarki wolnorynkowej. Zmiany, jakie zaczęto wprowadzać już latem, dotknęły całe rolnictwo, ale przede wszystkim ujawniły systemowe słabości państwowego sektora rolniczego i przyspieszyły jego zapaść. Uwolnienie cen produktów

²¹ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim...*, s. 105; tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 160; W. Ziętara, *Przesłanki i uwarunkowania przekształceń własnościowych w rolnictwie*, w: *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie...*, s. 42; R. Brzezik, dz. cyt., s. 29.

²² M. Machałek, *Rok 1989 a Państwowe Gospodarstwa Rolne...*, s. 135.

²³ Ustawa z dnia 25 IX 1981 r. o samorządzie załogi przedsiębiorstwa państwowego, Dz. U. 1981, nr 24, poz. 123.

²⁴ L. Balcerowicz, *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu wieków*, Warszawa 1997, s. 349; D.T. Grala, *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba ratowania socjalizmu*, Warszawa 2005, s. 274.

²⁵ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 130; tenże, *Likwidacja PGR – przesłanki, cele, metody*, „Wieś i Rolnictwo” 2003, nr 2, s. 29.

²⁶ Tenże, *Dostosowywanie się państwowych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej*, „Wieś i Rolnictwo” 1993, nr 2, s. 71.

²⁷ *Raporty dla Edwarda Gierka*, red. K. Kozłowski, Warszawa 1988, s. 159.

rolnych, pojawienie się na rynku importowanej żywności oraz bariera popytu spowodowana słabnącymi możliwościami nabywczymi społeczeństwa zmieniały całkowicie warunki, w których funkcjonowały PGR. Dla kadry kierowniczej, przyzwyczajonej do działania w warunkach gospodarki centralnie sterowanej, były to problemy, do których rozwiązywania nie była przygotowana mentalnie i koncepcyjnie, nie miała też odpowiednich instrumentów prawnych i finansowych.

Kolejnym ciosem dla systemu gospodarowania PGR było wycofanie się państwa z dotacji do produktów rolnych oraz środków produkcji (nawozy mineralne, pasze, środki ochrony roślin). Pojawiły się trudności ze zbytem produktów rolnych (np. zakłady przetwórstwa zaprzestały skupywania całej produkcji rolniczej). Pogorszenie sytuacji finansowej wielu PGR spowodowało urealnienie oprocentowania kredytów, które nastąpiło od 1 I 1990 r. Drogi kredyt, narastające zadłużenie gospodarstw oraz rosnące ceny środków produkcji uniemożliwiły również ewentualne oddolne próby modernizacji czy restrukturyzacji PGR.

Mimo narastających trudności, wynik finansowy PGR za rok 1989, a nawet za kolejny, okazał się dodatni. Było to następstwem wzrostu cen na produkty rolne i zmiany sposobu wyceny zasobów należących do PGR, a nie racjonalizacji produkcji. Ten pozornie dobry wynik miał jednak negatywne konsekwencje, gdyż wpłynął uspokajająco na znaczną część kierownictwa PGR, które nie podejmowały działań naprawczych. W roku następnym państwowe gospodarstwa rolne odnotowały już głęboki deficyt²⁸.

Coraz gorsza sytuacja PGR jedynie w kilku przypadkach doprowadziła do rozpoczęcia procesów upadłościowych. Przeprowadzenie upadłości było wówczas możliwe na podstawie przepisów dotyczących likwidacji przedsiębiorstwa z przyczyn ekonomicznych oraz prywatyzacji mienia poprzez sprzedaż lub wniesienie do spółki²⁹. Do 1990 r. organy założycielskie, czyli wojewodowie, nie korzystali jednak z tej ścieżki, a także w okresie późniejszym była wykorzystywana sporadycznie. Do 1 I 1992 r. w stan likwidacji postawiono 72 przedsiębiorstwa, czyli 4,3% ogólnej liczby przedsiębiorstw państwowych w rolnictwie³⁰. Decyzje o rozpoczęciu postępowania upadłościowego jeszcze bardziej pogłębiały chaos, a w likwidowanych przedsiębiorstwach dochodziło

²⁸ W. Dzun, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 162–163; W. Ziętara, dz. cyt., s. 43.

²⁹ Ustawa z dnia 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych, Dz. U. 1981, nr 24, poz. 122.

³⁰ W. Dzun, *Likwidacja PGR...*, s. 19.

do niekontrolowanej wyprzedaży majątku ruchomego i zaniechania produkcji oraz zwolnień pracowników³¹.

Negatywne zjawiska, obserwowane już wcześniej, nasilały się wówczas w całym sektorze państwowego rolnictwa. Jednym z nich były zwiększające się żądania finansowe załóg PGR, które próbowano rozwiązywać, zaciągając kolejne kredyty i wyprzedając majątek³². Z braku wolnych środków finansowych wiele PGR zaprzestało też obsługi zaciągniętych wcześniej kredytów, płacenia składek ZUS i podatków. Pomiedzy 1991 a 1992 r. liczba PGR nieposiadających zdolności kredytowej wzrosła z 31 do 1067 (ponad 70% PGR)³³. Coraz bardziej realna stawała się groźba wyprzedaży całego majątku pegeerowskiego.

Z drugiej strony wśród pracowników rosła świadomość, że dramatycznie pogarszająca się sytuacja ekonomiczna PGR musi doprowadzić do zasadniczych zmian w ich statusie. Część załóg była zdecydowana bronić swoich miejsc pracy i żądała zapewnienia sobie udziału w planowanych przekształceniach. Falę największych protestów rozpoczął strajk w Lubuskim Kombinaście Rolnym w Rzepinie pod koniec 1990 r. W pierwszych miesiącach kolejnego roku do strajku przyłączyły się kolejne zakłady PGR z 38 województw³⁴. Jednocześnie część pracowników nie traktowała rosnących trudności gospodarczych jako zagrożenia. Wprost przeciwnie, oczekiwano likwidacji gospodarstw i możliwości otrzymania odpraw z tytułu zwolnień grupowych, a potem zasiłku dla bezrobotnych. W wielu przypadkach spadkiem wartości majątku PGR było zainteresowane także kierownictwo, które liczyło na prywatyzację majątku gospodarstwa i możliwość wykupienia go po niższej cenie – ustalenie skali tych zjawisk wymaga jednak szczegółowych badań. Konsekwencją zasygnalizowanych wyżej postaw było zaniechanie prób restrukturyzacji, a w rezultacie rosnące zadłużenie, spadek wydajności, czasami także zaprzestanie produkcji oraz wzrost powierzchni odłogów.

³¹ W. Ziętara, dz. cyt., s. 46.

³² M. Machałek, *Rok 1989 a Państwowe Gospodarstwa Rolne...*, s. 136.

³³ W. Ziętara, dz. cyt., s. 45.

³⁴ Według danych Ogólnopolskiego Komitetu Strajkowego pod koniec lutego 1991 r. w proteście uczestniczyło 117 tys. pracowników z 1780 zakładów z 38 województw. Największy zasięg akcja strajkowa przybrała w woj. gorzowskim i olsztyńskim, gdzie strajkowało 97% załóg, w zielonogórskim 87%, w poznańskim 88%, w słupskim 73% i w olsztyńskim 60%; R. Wójtowicz, *Strajk rzepiński w świetle materiałów przechowywanych w archiwum Oddziału Terenowego Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w Gorzowie Wlkp. – przyczynek do dziejów państwowych gospodarstw rolnych w okresie transformacji ustrojowej*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2000, nr 2/7, s. 100.

Procesy przekształceń własnościowych, jakie rozpoczęły się już wówczas w innych działach gospodarki, dawały nadzieję na rozwiązanie tą drogą problemów państwowego sektora rolniczego. Warto dodać, że poparcie społeczne dla tego rodzaju rozwiązań było w tym czasie spore. W przeprowadzonych w 1990 r. badaniach za prywatyzacją PGR bez żadnych ograniczeń opowiedziało się 44,7% respondentów. Za prywatyzacją ograniczoną było 27,1% badanych, a jedynie 15,1% było przeciwko prywatyzacji. Najwyższe poparcie prywatyzacji bez ograniczeń miała wśród osób wykształconych – opowiadało się za nią 2/3 badanych, ale w grupie z wykształceniem podstawowym – tylko 32%. Sprzeciw wobec prywatyzacji PGR deklarowało jedynie 5% osób z najwyższym wykształceniem i 18% z wykształceniem podstawowym³⁵.

Początkowo zakładano, że przekształcenia własnościowe w rolnictwie zostaną przeprowadzone na podstawie przepisów dotyczących wszystkich przedsiębiorstw państwowych. Szybko jednak okazało się, że zastosowanie uchwalonej w lipcu 1990 r. ustawy o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych³⁶ do PGR będzie wiązało się z licznymi trudnościami. Główną przeszkodą były ograniczenia w zakresie obrotu nieruchomości będącymi w użytkowaniu sektora państwowego. Ziemia i nieruchomości stanowiły bowiem własność państwa, a PGR dysponowały jedynie prawem jej użytkowania bez możliwości zbycia. Trudne okazało się również przeprowadzenie prywatyzacji drogą przejęcia majątku przez spółkę (także pracowniczą). W tym wypadku warunkiem zaporowym była konieczność zgromadzenia kapitału zakładowego w wysokości 20% funduszu założycielskiego, co przekraczało możliwości finansowe pracowników. Dodatkowe obciążenie stanowił fakt, że PGR w stopniu nieporównywalnie większym niż w innych działach gospodarki łączyły funkcje gospodarcze z realizacją działalności socjalnej na rzecz swoich załóg i ich rodzin oraz zobowiązaniami na rzecz lokalnych społeczności. W ówczesnym stanie prawnym nie było możliwości wydzielenia ze struktur przedsiębiorstwa nieruchomości i majątku związanego ze sferą socjalno-bytową³⁷. Z pięciu przedsiębiorstw rolnych, które podjęły

³⁵ W. Adamski, *W obliczu prywatyzacji: poparcie i sprzeciw*, w: *Polacy '90. Konflikty i zmiana (raport z badań empirycznych)*, red. W. Adamski, Warszawa 1991, s. 83–86.

³⁶ Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, Dz. U. 1990, nr 51, poz. 298. Na mocy tej ustawy przedsiębiorstwo państwowe mogło być przekształcone w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa (tzw. komercjalizacja) lub zlikwidowane.

³⁷ W. Dzun, *Likwidacja PGR...*, s. 20.

próbę prywatyzacji na podstawie przepisów tej ustawy, tylko dwa zdołały pomyślnie zakończyć ten proces (Głubczyce i Kietrz)³⁸.

Ostatecznie PGR zostały wyłączone z działania ustawy o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. Konieczne stało się zatem szybkie przygotowanie projektu uwzględniającego ich specyfikę, zwłaszcza że ich sytuacja ekonomiczna gwałtownie się pogarszała. W dyskusjach dotyczących kierunków przyszłej prywatyzacji zarysowały się wówczas dwie przeciwstawne koncepcje. Pierwsza z nich, wspierana przez środowiska związane z PGR, zakładała ich przekształcenie w spółki Skarbu Państwa i komercjalizację, a dopiero w dalszej kolejności prywatyzację. Beneficjentami tego rozwiązania miały być załogi PGR. Druga koncepcja, wspierana przez środowiska chłopskie, zakładała parcelację PGR jako „reliktu starego systemu i wyraz sprawiedliwości dziejowej”³⁹. W tej wersji beneficjentami mieli być rolnicy indywidualni zamierzający poszerzyć istniejące lub utworzyć nowe, rodzinne gospodarstwa rolne. Mankamentem pierwszej z tych koncepcji było rozproszenie i słabość środowisk pegeerowskich, które nie potrafiły zgłaszanym przez siebie postulatami zapewnić szerszego poparcia politycznego, drugiej zaś – geograficzne rozmieszczenie gruntów PGR, brak pomysłu na rozwiązanie problemu zwalnianych pracowników PGR oraz konieczność zagospodarowania znacznej części majątku trwałego, zwłaszcza budynków⁴⁰.

Pierwsza z wymienionych koncepcji stała się podstawą poselskiego projektu ustawy o prywatyzacji państwowych gospodarstw rolnych. Trafił on pod obrady Sejmu w maju 1991 r. W trakcie debaty zwracano uwagę, że sytuacja PGR jest coraz trudniejsza i, mimo dobrych wyników produkcyjnych, z powodu obciążeń finansowych i utrudnionego dostępu do kredytów zbliżają się one do upadłości⁴¹. Projektodawcy przyjęli, że właścicielem ziemi i nieruchomości użytkowanych przez spółki utworzone na bazie PGR pozostanie Skarb Państwa, natomiast prywatyzacja będzie dotyczyła wyłącznie form użytkowania ziemi i nieruchomości ziemskich, a nie formy własności. Proces przekształceń miał przebiegać dwuetapowo. W pierwszym PGR miały najpierw zostać przekształcone w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa (komercjalizacja), a w kolejnym nastąpiłaby właściwa prywatyzacja, realizowana głównie przez

³⁸ R. Brzezik, dz. cyt., s. 30; W. Dzun, *Likwidacja PGR...*, s. 19; A. Czyżewski, A. Grzelak, J. Jankowiak, dz. cyt., s. 44.

³⁹ W. Ziętara, dz. cyt., s. 47.

⁴⁰ Tamże, s. 47–48.

⁴¹ Sprawozdanie stenograficzne z 59 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 9 i 10 maja 1991 r., s. 52, [http://orka2.sejm.gov.pl/StenogramyX.nsf/0/6696E246859B8B83C1257D20002CC732/\\$file/059_000007425.pdf](http://orka2.sejm.gov.pl/StenogramyX.nsf/0/6696E246859B8B83C1257D20002CC732/$file/059_000007425.pdf) (30 IV 2021).

dzierzawę. Pracownicy tworzący spółki pracownicze mieli zagwarantowane preferencje w ubieganiu się o dzierzawę, przewidywano również możliwość sprzedaży lub wieczystego użytkowania gospodarstw utworzonych na bazie PGR.

Przyjęcie ustawy w kształcie proponowanym przez jej autorów oznaczałoby, że PGR będą nadal funkcjonowały w prawie niezmienionej formie, a proces dochodzenia do prywatyzacji będzie mocno rozciągnięty w czasie. Istniało też niebezpieczeństwo, że szybko narastające trudności finansowe PGR mogą doprowadzić do całkowitej wyprzedaży ich majątku i dalszego zadłużania⁴². Większość posłów biorących udział w dyskusji poparła proponowane rozwiązania, choć wskazywano również słabości ustawy, jak chociażby pominięcie kluczowej sprawy mieszkań należących do PGR. Projekt został skierowany do dalszych prac w komisjach sejmowych.

Sprawa powróciła pod obrady Sejmu we wrześniu 1991 r., ale już w zmienionej wersji. W trakcie prac nad projektem poselskim wpłynął bowiem do Sejmu projekt rządowy i komisje pracowały jednocześnie nad oboma materiałami⁴³. Przedstawiony ostatecznie projekt ustawy był rodzajem kompromisu, w którym jednak w znacznie większym stopniu zostały uwzględnione założenia projektu rządowego.

W trakcie dyskusji w zasadzie nie było głosów krytycznych, podkreślano natomiast konieczność szybkiego wprowadzenia nowych regulacji prawnych. Jedyne głosy protestu – list Rady Krajowej Federacji Związków Zawodowych Pracowników Rolnictwa – został odczytany przez Jacka Soskę z PSL. Autorzy tego listu skupili się na aspektach społecznych ustawy, zwracając uwagę, że projekt został podporządkowany dogmatycznym założeniom i nie uwzględnia kosztów likwidacji i przekształceń, jakie będą udziałem pracowników PGR i ich rodzin. Za szczególnie istotny uznawali problem koncentracji PGR na Ziemiach Zachodnich i Północnych. W wielu położonych tam gminach udział gruntów państwowych przekraczał 70% ogółu użytków rolnych, a PGR stanowiły główne lub nawet jedyne miejsce pracy dla okolicznej ludności. Argumenty te nie miały jednak istotnego znaczenia dla ostatecznego kształtu ustawy. Przeważało przekonanie o konieczności szybkiej likwidacji i prywatyzacji PGR⁴⁴. Jediną ważniejszą zmianą było zobowiązanie powołanej do prze-

⁴² W. Ziętara, dz. cyt., s. 47.

⁴³ Sprawozdanie stenograficzne z 76 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 3,4 i 5 października 1991 r., s. 109, [http://orka2.sejm.gov.pl/StenogramyX.nsf/0/3EDF5662BE797A34C1257D20002CC743/\\$file/076_000007543.pdf](http://orka2.sejm.gov.pl/StenogramyX.nsf/0/3EDF5662BE797A34C1257D20002CC743/$file/076_000007543.pdf) (30 IV 2021).

⁴⁴ A. Tański, *Wystąpienie*, w: *Ludzie i ziemia po upadku pegeerów...*, s. 12–16.

prowadzenia procesu transformacji Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP) do tworzenia miejsc pracy w związku z restrukturyzacją państwowej gospodarki rolnej.

Przyjęta 19 X 1991 r. ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa⁴⁵ wyznaczała kolejne etapy przekształceń – likwidację, restrukturyzację i prywatyzację państwowych gospodarstw rolnych⁴⁶. Weszła w życie od początku 1992 r., ale proces przejmowania majątku likwidowanych gospodarstw rozpoczął się dopiero w połowie roku – było to spowodowane trudnościami w organizacji Agencji.

Likwidacja państwowych gospodarstw rolnych odbywała się na podstawie decyzji organu prowadzącego (wojewody), Agencji lub kierownictwa PGR. Była to likwidacja w znaczeniu prawnym, natomiast poszczególne jednostki dalej prowadziły działalność gospodarczą. Chodziło o to, aby zapewnić ciągłość produkcji gospodarstw oraz chronić ich potencjał gospodarczy⁴⁷. Kolejnym krokiem po wykreśleniu z rejestru przedsiębiorstw państwowych było przejęcie ich do nowo powstałego Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa.

W stosunku do zlikwidowanych jednostek obowiązywały dwa tryby postępowania. W przypadku przedsiębiorstw hodowlanych oraz nasiennej dokonywano przekształcenia w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa. Ten szczególny tryb wynikał z konieczności zachowania ciągłości zadań, jakie te gospodarstwa realizowały na rzecz całego rolnictwa⁴⁸. Pozostałe PGR zostały przejęte bezpośrednio do AWRSP w celu ich restrukturyzacji oraz późniejszego przekształcenia własnościowego.

Kolejnym krokiem było opracowanie i wdrożenie dla każdego gospodarstwa odrębnego planu restrukturyzacji. Restrukturyzacja majątku polegała na tworzeniu z przejętych dużych przedsiębiorstw mniejszych jednostek, sprawnych ekonomicznie i organizacyjnie, zdolnych do samodzielnego funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej⁴⁹. Plany restrukturyzacji przygotowywane były przez Agencję, ale wdrażane przez dotychczasową kadrę kierowniczą. Jednym z elementów tego

⁴⁵ Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz zmianie niektórych ustaw, Dz. U. 1991, nr 107, poz. 464.

⁴⁶ Ustawa zakładała również przejęcie do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa gruntów znajdujących w posiadaniu Państwowego Funduszu Ziemi.

⁴⁷ M. Machałek, *Rok 1989 a Państwowe Gospodarstwa Rolne...*, s. 137.

⁴⁸ A. Czyżewski, A. Grzelak, J. Jankowiak, dz. cyt., s. 48.

⁴⁹ W. Zgliński, *Przekształcenia restrukturyzacyjno-własnościowe Państwowych Gospodarstw Rolnych oraz obecne zagospodarowanie obszarów popegeerowskich*, https://archiwum.mrips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/File/Analizy/pgr/Zalacznik_pgr_1.pdf (30 IV 2021), s. 10.

procesu było uproszczenie struktury organizacyjnej, czyli podział wielkich, wieloobektowych przedsiębiorstw na mniejsze jednostki – gospodarstwa oraz wyodrębnianie obiektów niezwiązanych bezpośrednio z produkcją rolniczą i wyodrębnienie tych części majątku, które mogły być przeznaczone do szybkiej prywatyzacji. Konsekwencją restrukturyzacji były m.in. rezygnacja z części nieopłacalnej produkcji rolnej oraz redukcja zatrudnienia.

W ustawie zostało przewidzianych kilka form zagospodarowania przejętego mienia: sprzedaż określonej części lub pojedynczych nieruchomości i ruchomości, przekazanie w dzierżawę, przekazanie w zarząd, wniesienie części mienia do spółki lub przekazanie Lasom Państwowym w celu zalesienia (dotyczyło tylko ziemi). Od początku największą wagę Agencja przykładła do sprzedaży mienia popegeerowskiego. Ta forma zagospodarowania była uznawana za najbardziej celową i właściwą z punktu widzenia założeń ustrojowych (podstawą ustroju rolnego państwa miały pozostać gospodarstwa rodzinne)⁵⁰. Dzierżawa (podobnie jak zarząd) była początkowo traktowana jako forma konieczna, ale przejściowa. Dopiero w trakcie realizacji ustawy okazało się, że dzierżawa stała się dominującą formą zagospodarowania zlikwidowanych PGR. Ustawa dopuszczała również odlogowanie gruntów, dzięki temu nowe jednostki gospodarcze mogły zrezygnować z uprawy obszarów, które wymagały nakładów przewyższających zyski. Nabywcami gruntów i dzierżawcami mogły być osoby fizyczne, spółki osobowe i podmioty z osobowością prawną (również spółki tworzone przez byłych już pracowników PGR).

Już w trakcie realizacji ustawy konieczne były jej nowelizacje. Między innymi w 1993 r. doprecyzowano zasady dotyczące sprzedaży i dzierżawy majątku popegeerowskiego, określono zakres odpowiedzialności Agencji za długi byłych PGR, kwestie upadłościowe oraz zasady dotyczące wykupu mieszkań⁵¹.

Początkowo zakładano, że proces likwidacji PGR zostanie zakończony w 1993 r. Nie było to jednak realne ze względu na rozmiar przedsięwzięcia oraz fakt, że powołana do jego przeprowadzenia Agencja rozpoczęła działalność dopiero w drugim kwartale 1992 r. Termin zakończenia

⁵⁰ Dodatkowy argument przemawiający za tą formą zagospodarowania mienia popegeerowskiego wynikał z faktu, że Agencja miała być instytucją samofinansującą się. Zdaniem Agencji konieczność pozyskania środków na bieżącą działalność statutową oraz na spłatę zadłużenia przejmowanych PGR legła u podstaw zastosowanej strategii polegającej na przejmowaniu w pierwszej kolejności najlepszych jednostek; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1992 r.*, Warszawa 1993, s. 37.

⁵¹ Ustawa z dnia 29 grudnia 1993 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz. U. 1994, nr 1, poz. 3.

operacji przedłużono zatem do końca 1994 r., ale w rzeczywistości cały proces został zakończony w 1996 r.⁵²

Największe tempo likwidacji występowało w pierwszym okresie zmian. Do końca 1992 r. zlikwidowano 882 PGR, z których 539 zostało przejętych przez Agencję (w pozostałych ustanowiono tymczasowych zarządców, którzy rozpoczęli przygotowywanie dokumentacji niezbędnej do formalnego przejęcia mienia). Najsprawniej proces przejmowania zlikwidowanych PGR przebiegał w Wielkopolsce, gdzie Agencja przejęła aż 84% wszystkich działających tam przedsiębiorstw rolnych. Łącznie przejęto blisko 1,4 mln ha, czyli 36% ogółu gruntów rolnych przewidzianych do przejęcia⁵³. Niezwykle szybkie tempo likwidacji i przejmowania PGR miało miejsce również w kolejnym roku – przejęto wówczas 811 przedsiębiorstw i przeszło 1,6 mln ha ziemi. Ostatecznie do końca 1995 r. zlikwidowano i przejęto do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa 1666 PGR gospodarujących na gruntach o powierzchni 3750 tys. ha (zob. tab. 1)⁵⁴.

Tabela 1. Dynamika przejmowania przedsiębiorstw państwowych gospodarki rolnej przez AWRSP

Wyszczególnienie	1992	1993	1994	1995	1996
Liczba państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej* przejętych w danym roku	539	811	308	8**	–
Liczba państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej przejętych od początku procesu likwidacji	539	1350	1658	1668	1666
Liczba pracowników	90 412	174 515	142 862	123 393	126 444
Powierzchnia gruntów przejętych w danym roku (tys. ha)	1369,6	1658,6	699,8	14 682	10 292
Powierzchnia gruntów przejętych od początku procesu likwidacji (tys. ha)	1369,6	3 028 232	3 728 000	3 742 003	3 750 142

* Pod tym pojęciem należy rozumieć również Państwowe Gospodarstwa Rybackie, Stacje Hodowli Roślin, Państwowe Ośrodki Hodowli Zarodowej itp.; ** Dane skorygowane w wyniku błędnego zakwalifikowania jednego przedsiębiorstwa do państwowych gospodarstw rolnych.

Źródło: oprac. własne na podstawie raportów rocznych Agencji Nieruchomości Rolnych za lata 1992–1996.

⁵² Ostatnie PGR zostały zlikwidowane w 1995 r., ale w 1996 r. Agencja przejęła jeszcze 10,3 tys. ha gruntów, głównie leśnych; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996 r.*, Warszawa 1997, s. 3.

⁵³ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1992...*, s. 9.

⁵⁴ Przejęto również jednostki PGR, które przed 1 I 1992 r. były postawione w stan likwidacji z powodów ekonomicznych; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996 r.*, Warszawa 1997, s. 5.

Geograficzne rozmieszczenie sektora państwowego sprawiło, że najwięcej gruntów zostało przejętych w regionie północno-zachodnim (zachodniopomorskie – 708 tys. ha, warmińsko-mazurskie – 698 tys. ha, lubuskie – 280 tys. ha, dolnośląskie – 404 tys. ha) oraz w Wielkopolsce – 438 tys. ha i na Pomorzu – 394 tys. ha. Sporą część przejętych gruntów stanowiły nieużytki (114 tys. ha) i odłogi (396 tys. ha)⁵⁵.

Oprócz ziemi Agencja przejęła zobowiązania finansowe PGR, w tym wynikające z tytułu kredytów i pożyczek oraz cały należący do nich majątek trwały i obrotowy. Częścią tego majątku były obiekty związane z przemysłem rolno-przetwórczym, takie jak gorzelnie, browary, winiarnie (857 obiektów), masarnie i rzeźnie (269 obiektów), oraz działalnością handlowo-usługową – hotele, zajazdy, restauracje i bary (158 obiektów). O tym, jak pokazną częścią wcześniejszej działalności PGR była aktywność pozagospodarcza świadczą szczegółowe dane dotyczące przejmowanego mienia. W posiadaniu Agencji znalazło się ok. 330 tys. mieszkań pracowniczych – najwięcej w woj. poznańskim (38,5 tys.), wrocławskim (36,6 tys.) i koszalińskim (33,5 tys.), a najmniej w łódzkim (6,7 tys.). Kolejną kategorię stanowiły obiekty socjalne, sportowe i kulturalne (648) oraz zabytkowe (2192)⁵⁶. Zwłaszcza te ostatnie były często w złym lub bardzo złym stanie technicznym.

Przejęte mienie o charakterze nierolniczym Agencja starała się sprzedać. Do końca 1996 r. znalazło nabywców 207 tys. mieszkań (63%). Były one zamieszkane przez aktualnych pracowników gospodarstw (24%) bądź emerytów i rencistów (31%), ale znaczną część lokatorów stanowiły osoby niezwiązane z byłymi PGR (aż 41%). Wszyscy nabywcy mogli skorzystać z preferencyjnych warunków sprzedaży. Pozostałe mieszkania pozostawały w zarządzie Agencji i były stopniowo przekazywane do sprzedaży w kolejnych latach. Gospodarka mieszkaniowa stanowiła duże obciążenie organizacyjne i finansowe. Agencja musiała pokrywać część kosztów związanych z utrzymaniem mieszkań emerytów i rencistów, ponadto duża część lokatorów uchylała się od płacenia czynszu i ponoszenia opłat⁵⁷. Na sprzedaż zostały wystawione też pozostałe nieruchomości, ale tylko część z nich znalazła nabywców (głównie obiekty hotelowo-restauracyjne oraz sklepy)⁵⁸. Poważnym problemem dla Agencji

⁵⁵ Grunty te stanowiły 84% ogółu gruntów, jakie znalazły się w Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa (przejęte zostały również grunty znajdujące się wcześniej w posiadaniu Państwowego Funduszu Ziemi); tamże, s. 30.

⁵⁶ Tamże, s. 6.

⁵⁷ Tamże, s. 34.

⁵⁸ Tamże, s. 13.

była również konieczność spłaty przejętych zobowiązań finansowych zlikwidowanych PGR.

Zgodnie z założeniami ustawy grunty przejmowane przez Agencję miały służyć przede wszystkim powiększeniu już istniejących gospodarstw rodzinnych oraz tworzeniu nowych⁵⁹. Nie ustalono limitów powierzchni, jaka mogła być nabywana przez rolników indywidualnych. W odniesieniu do gospodarstw tworzonych na gruntach popegeerowskich jedynym kryterium było zalecenie, aby nowe jednostki były sprawne organizacyjnie oraz prowadziły efektywną i opłacalną produkcję⁶⁰. W praktyce dla gospodarstw rodzinnych przyjmowano maksymalną powierzchnię 100 ha, natomiast obszary o wyższej powierzchni traktowano jako tworzenie przedsiębiorstw rolnych⁶¹. Od początku widoczny był jednak problem geograficznego niedostosowania popytu do podaży ziemi popegeerowskiej. Tam, gdzie znajdowało się najwięcej gruntów państwowych (region północno-zachodni i północno-wschodni) działało niewiele gospodarstw indywidualnych, a ich przeciętny obszar był stosunkowo duży. Odwrotnie przedstawiała się sytuacja w województwach, w których ziemi popegeerowskiej było niewiele, zwłaszcza w regionie południowo-wschodnim.

Występujące od początku trudności w pozyskaniu nabywców w województwach z dużym udziałem sektora państwowego skłaniały Agencję do podejmowania działań mających zachęcić rolników do migracji między regionami. Przykładem może być uruchomiony w 1996 r. program osadnictwa rolnego. Zakładał on przesiedlenie w ciągu 5 lat (1996–2000) ok. 2–3 tys. rodzin z regionów cierpiących na deficyt ziemi rolniczej na obszary popegeerowskie w zachodniej i północnej Polsce. Program nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Na przeniesienie i założenie nowych gospodarstw zdecydowało się zaledwie kilkudziesięciu chętnych, choć z ankiet przeprowadzonych na zlecenie Agencji wynikało, że zainteresowanie będzie dużo większe⁶². Podobne programy były realizowane

⁵⁹ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1992 r.*, Warszawa 1993, s. 30.

⁶⁰ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 8.

⁶¹ W 2003 r. limit wielkości gospodarstw rodzinnych został podniesiony do 300 ha; Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz. U. 2003, nr 64, poz. 592.

⁶² *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 24. Nasuwają się tu skojarzenia z sytuacją, jaka miała miejsce w latach czterdziestych XX w., gdy ówczesne władze propagowały osadnictwo spółdzielczo-parcelacyjne na wielkich majątkach poniemieckich; por. M. Machałek, *Przemiany wsi zachodniopomorskiej...*, s. 47–51; R. Gross, dz. cyt., s. 129–138.

również w kolejnych latach, ale także bez większego sukcesu⁶³. Wydaje się, że barierą był zbyt słaby program wsparcia finansowego ochotników, niekorzystna koniunktura w rolnictwie oraz czynniki psychologiczne.

Najważniejszym jednak czynnikiem ograniczającym sprzedaż ziemi popegeerowskiej był brak kapitału u potencjalnych nabywców i dzierżawców oraz ograniczona dostępność kredytów. Podstawową zachętą pozostawały zatem preferencyjne warunki, na jakich można było nabywać mienie po byłych PGR. Obowiązkowa wpłata przy zakupie ziemi wynosiła jedynie 20% jej wartości, natomiast pozostała część należności mogła być rozłożona nawet na 15 lat przy zastosowaniu niskiego oprocentowania. Było to rozwiązanie korzystne, ale gdy zakup dotyczył większej powierzchni gruntów koszty przekraczały możliwości zainteresowanych rolników. Dodatkowo jeśli zakup dotyczył całego lub części gospodarstwa należało również doliczyć wartość majątku ruchomego i nieruchomego, który podlegał obowiązkowemu wykupowi. Choć i w tym wypadku stosowane były duże zniżki, to ogólna kwota wydatków ponoszonych przez nabywcę była znacząca. Większość rolników decydowała się zatem na zakup niewielkich arealów, najczęściej usytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie posiadanych przez nich gruntów. Było to oczywiście korzystne z punktu widzenia struktury obszarowej ich gospodarstw, ale nie rozwiązywało problemu nadwyżki ziemi w posiadaniu Agencji ani nie poprawiało w znaczący sposób struktury agrarnej rolnictwa.

Powyższe trudności sprawiły, że do końca 1996 r. zostało sprzedane tylko 9,6% ogółu gruntów⁶⁴. Nabywcami były głównie osoby fizyczne, a jedynie niewielką część ziemi zakupiły spółki (3%). Na 54 tys. zawartych umów aż 53% to umowy dotyczące zakupu gruntów do 1 ha, 35% umów dotyczyło zakupu gruntów o powierzchni od 1 do 10 ha, 11% to zakup gruntów o powierzchni 10–100 ha, a tylko 1% – powierzchni powyżej 100 ha⁶⁵. Jednocześnie akurat w 1996 r. odnotowano najwyższy poziom sprzedaży gruntów popegeerowskich w całym okresie działalności Agencji i jej następczyni⁶⁶. Było to spowodowane wprowadzeniem przez państwo korzystnych rozwiązań kredytowych oraz poprawą koniunktury w rolnictwie w latach 1995–1996.

⁶³ Do końca 2002 r. w programie uczestniczyło 177 gospodarstw zajmujących areal 37,5 tys. ha; W. Zgliński, *Przekształcenia restrukturyzacyjno-własnościowe...*, s. 48.

⁶⁴ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 9.

⁶⁵ Tamże, s. 11.

⁶⁶ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej na Zasobie Skarbu Państwa w 2016 r.*, Warszawa 2017, s. 43. W latach 2003–2016 działała Agencja Nieruchomości Rolnych Skarbu Państwa.

Wobec zbyt małego zainteresowania zakupem ziemi podstawową formą zagospodarowania przejętego przez Agencję mienia pozostawała dzierżawa. Nie wymagała ona angażowania dużych nakładów finansowych, a dzierżawcy byli zobowiązani jedynie do wykupu majątku ruchomego i środków trwałych. Co ważne, dzierżawa dawała w przyszłości prawo nabycia ziemi lub całego gospodarstwa na zasadzie pierwokupu, z czego dzierżawcy chętnie korzystali. Do 1996 r. zostało wydzierżawionych 3,1 mln ha gruntów popegeerowskich (zob. tab. 2). Część gruntów pozostawała w administrowaniu, a część przekazano nieodpłatnie Lasom Państwowym, instytucjom kościelnym i innym użytkownikom⁶⁷.

Tabela 2. Zagospodarowanie gruntów przejętych przez AWRSP (narastająco) (w tys. ha)

Grunty zagospodarowanie przez	1992	1993	1994	1995	1996
sprzedaż	5,1	45,0	96,7	192,8	359,6
wydzierżawienie	35,3	812,8	1950,2	2793,0	3139,3

Źródło: oprac. własne na podstawie raportów Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa za lata 1992–1996.

Według szacunków Agencji do końca 1996 r., dzięki gruntom z Zasobu Własności Skarbu Państwa, ok. 215 tys. gospodarstw rodzinnych powiększyło swoją powierzchnię o ok. 4 ha, natomiast dla ok. 5,7 tys. gospodarstw grunty te stanowiły podstawę działalności. Bardziej spektakularna zmiana nastąpiła w strukturze gospodarstw wielkoobszarowych, których średnia powierzchnia wynosiła 480 ha. Była to znaczna i racjonalna redukcja, biorąc pod uwagę, że średni areal likwidowanych przedsiębiorstw PGR wynosił ok. 2300 ha⁶⁸.

Rok 1996 uznawany jest za koniec pierwotnego okresu rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa⁶⁹. W kolejnych latach wskaźniki sprzedaży ziemi rosły lub malały w zależności od aktualnej

⁶⁷ W raportach nie zostały wyszczególnione dane dotyczące arealów popegeerowskich. Podane informacje dotyczą całości arealu znajdującego się w zasobie WRSP; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 15.

⁶⁸ Tamże, s. 23. W. Zgliński podaje, że w woj. olsztyńskim i zamojskim przeciętny obszar użytków rolnych przypadający na jedno przedsiębiorstwo PGR wynosił ok. 4 tys., w woj. zielonogórskim – 3,7 tys. ha, a w szczecińskim – 3,3 tys. ha; W. Zgliński, *Przekształcenia własnościowe państwowych gospodarstw rolnych w zachodnich i wschodnich regionach przygranicznych Polski*, „Biuletyn Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania” 1993, nr 4, s. 25.

⁶⁹ Nie jest to w pełni precyzyjne określenie, gdyż część mienia po zlikwidowanych państwowych gospodarstwach rolnych była już zagospodarowywana kolejny raz (np. dzierżawa, a następnie sprzedaż).

koniunktury w rolnictwie oraz polityki państwa w kwestii prywatyzacji drogą sprzedaży. Czynniki te wpływały również na zainteresowanie dzierżawą oraz ewentualnym wykupem dzierżawionych nieruchomości. Po 1996 r. działania Agencji w znacznie większym stopniu zostały podporządkowane polityce wspierania gospodarstw indywidualnych i ograniczania rozwoju gospodarstw wielkoobszarowych⁷⁰.

Niewątpliwie zakończenie procesu likwidacji państwowych gospodarstw rolnych stanowiło ważną zmianę w stosunkach własnościowych na wsi, ale nie oznaczało całkowitej likwidacji własności państwowej. Ta własność nadal istniała, choć systematycznie ulegała zmniejszeniu. Nie w pełni udało się też zrealizować cel, jakim była prywatyzacja mienia popegeerowskiego poprzez sprzedaż. Sprywatyzowano natomiast formę zarządzania własnością państwową, która w większości znalazła się w dzierżawie osób prywatnych lub prawnych. Zauważalną i znaczącą konsekwencją rozpoczętej prywatyzacji było również pojawienie się na wsi, zwłaszcza na terenach o dużej koncentracji PGR, nowych form własności w postaci spółek prawa handlowego (m.in. spółki osób fizycznych i prawnych, jednoosobowe spółki Skarbu Państwa).

W 1996 r. ok. 20% z nich stanowiły spółki byłych pracowników PGR (726 spółek)⁷¹. W kolejnych latach część tych spółek zakupiła użytkowaną ziemię. Dużo emocji budziła sprzedaż ziemi cudzoziemcom – spółkom z udziałem kapitału zagranicznego oraz inwestorom zagranicznym. Część środowisk wiejskich obawiała się „wyprzedaży ziemi cudzoziemcom”⁷². Według danych Agencji do końca 1996 r. spółki z kapitałem mieszanym (polskim i obcym) kupiły zaledwie 14 tys. ha ziemi, a cudzoziemcy 150 tys. ha⁷³. Natomiast spółki z większościowym udziałem kapitału zagranicznego wydzierżawiły 93 tys. ha (podpisano 201 umów)⁷⁴. Trudniej natomiast ocenić, jak wielkie arealy były dzierżawione przez spółki z udziałem mniejszościowym kapitału zagranicznego, gdyż Agencja gromadziła tylko dane dotyczące spółek z większościowym udziałem kapitału zagranicznego. Opierając się jedynie na szacunkach Agencji, spółki polskie z mniejszościowym kapitałem zagranicznym zakupiły

⁷⁰ W. Dzun, *Wpływ rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa na strukturę gospodarstw rolnych w latach 1996–2010*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2016, nr 2, s. 29.

⁷¹ W 1996 r. spółki byłych pracowników PGR użytkowały 572 tys. ha gruntów rolnych; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 19.

⁷² K. Szafranec, *Rolnicy polscy – aktorzy czy klienci transformacji?*, w: *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji*, red. W. Adamski, Warszawa 1998, s. 324.

⁷³ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 14.

⁷⁴ Tamże, s. 20.

od Agencji 5 tys. ha i wydzierżawiły 66 tys. ha⁷⁵. W kolejnych latach udział spółek w użytkowaniu ziemi popegeerowskiej wzrastał⁷⁶. Konsekwencją zmian w strukturze własnościowej było również pojawienie się w społecznościach wiejskich nowej grupy, jaką stanowili właściciele lub dzierżawcy wielkoobszarowych gospodarstw rolnych.

Likwidacja, restrukturyzacja, a następnie prywatyzacja PGR całkowicie zmieniały sytuację zatrudnionych w nich pracowników. Przejęcie przez Agencję oznaczało dla nich niepewność dalszego zatrudnienia, gdyż programy restrukturyzacyjne wdrażane w likwidowanych PGR skutkowały redukcją pracowników. Dalsze zwolnienia następowały wraz z przejmowaniem gospodarstw przez nowych gospodarzy – właścicieli bądź dzierżawców. Skala problemu była ogromna, zważywszy, że przerosty kadrowe były jednym z systemowych problemów PGR.

Najwyższy poziom zatrudnienia w sektorze rolnictwa państwowego odnotowano w 1981 r. – było to blisko 500 tys. osób, które wraz z rodzinami tworzyły społeczność liczącą ok. 2 mln osób. Dla większości z nich PGR były nie tylko miejscem pracy, ale również miejscem, w którym toczyło się całe życie ich i ich rodzin. W latach osiemdziesiątych XX w. zatrudnienie nieco spadło, ale nadal utrzymywało się na wysokim poziomie (w 1988 r. 470 tys. pracowników). Wyraźny spadek nastąpił dopiero w okresie bezpośrednio poprzedzającym likwidację PGR i był spowodowany pogarszającą się ich sytuacją finansową. W 1990 r. zatrudnienie wynosiło 394,8 tys. osób i było już niższe w stosunku do poprzedniego roku o 8,2%. W kolejnych 2 latach tempo redukcji zatrudnienia w PGR było jeszcze większe. Według danych AWRSP z czerwca 1992 r., czyli z okresu, gdy rozpoczynał się proces likwidacji PGR, pracowało w nich 261 tys. osób. Rok później (31 VII 1993 r.) w gospodarstwach przejętych przez AWRSP było zatrudnionych 159 tys. pracowników. W następnych latach, w wyniku działań restrukturyzacyjnych, następowały dalsze zwolnienia. Według szacunków Agencji w 1996 r. w gospodarstwach stanowiących jednoosobowe spółki Skarbu Państwa pracowało 39 tys. osób, a gospodarstwach wielkoobszarowych (o powierzchni 100 ha i więcej) – 87,5 tys. osób. Razem było to zatem ok. 126 tys. osób⁷⁷. Brakuje natomiast

⁷⁵ Tamże, s. 14.

⁷⁶ R. Rudnicki, *Gospodarstwa rolne spółek z udziałem kapitału zagranicznego w Polsce północnej*, w: *Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, red. J. Brański, Warszawa 2001, s. 146. Najwięcej było spółek z kapitałem niemieckim 52%, holenderskim – 16,8% i duńskim – 7,7%. Obszarem ich działalności były tereny pograniczne Pomorza Zachodniego i Ziemia Lubuska; tamże, s. 150.

⁷⁷ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 1996...*, s. 35–36.

danych pozwalających oszacować, ilu pracowników znalazło zatrudnienie w prywatnych gospodarstwach wielkoobszarowych.

Zapisy ustawowe dotyczące tworzenia nowych miejsc pracy w związku z restrukturyzacją gospodarki państwowej Agencja realizowała początkowo głównie poprzez preferencje przy rozstrzyganiu przetargów dla dzierżawców, którzy zobowiązywali się do utrzymania dotychczasowych miejsc pracy. W pewnym sensie było to przerzucanie na nich problemu i związanych z tym kosztów. Nie dziwi zatem, że po upływie przewidywanego okresu (zwykle 2 lata) następowały zwolnienia. Nowi gospodarze dążyli do optymalizacji kosztów, wprowadzali mechanizację oraz zmieniali profil produkcji (ograniczenie produkcji zwierzęcej, rezygnacja z uprawy części ziemi), co pozwalało im jeszcze bardziej ograniczać zatrudnienie w dzierżawionych gospodarstwach wielkoobszarowych.

Redukcja zatrudnienia na tak wielką skalę (blisko 70%) w stosunkowo krótkim czasie (w latach 1990–1994) stała się przyczyną wysokiego bezrobocia wśród byłych pracowników PGR. Według wyliczeń Agencji najwyższy poziom bezrobocia wśród osób zatrudnionych uprzednio w państwowym sektorze rolnictwa był w 1994 r. i wynosił 99 tys. Na koniec roku 1996 było to ok. 54,5 tys. osób⁷⁸. Oznacza to, że znaczna część byłych pracowników PGR znalazła nowe zatrudnienie, przeszła na emeryturę lub do pracy poza rolnictwem. Z drugiej jednak strony część badaczy wskazuje, że rzeczywiste bezrobocie wśród byłych pracowników PGR mogło być wyższe niż wykazują to oficjalne statystyki⁷⁹.

Pełna ocena skutków zmian strukturalnych i własnościowych, jakie zaszły w polskim rolnictwie po 1991 r., nie jest jeszcze w pełni możliwa, gdyż mimo upływu trzech dekad procesy te nie zostały definitywnie zamknięte⁸⁰. Co szczególnie interesujące, szersza dyskusja wokół transformacji własnościowej w rolnictwie rozpoczęła się dopiero po rozpoczęciu przekształceń, gdy zaczęły ujawniać się ich pierwsze negatywne konsekwencje, zwłaszcza społeczne. O ile nikt spośród biorących udział w dyskusjach nie neguje potrzeby restrukturyzacji państwowego

⁷⁸ Tamże, s. 37. Podobne dane podaje *Rocznik statystyczny* – łącznie było 57 tys. bezrobotnych, dla których ostatnim miejscem pracy było rolnictwo, leśnictwo lub ogrodnictwo; *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1997, s. 146.

⁷⁹ J. Pyrgies, K. Szynkler, *Przekształcenia własnościowe PGR a problem bezrobocia*, w: *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie...*, s. 70.

⁸⁰ W 2016 r. w Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa znajdowało się jeszcze ok. 40% ziemi przejętej po PGR oraz z Państwowego Funduszu Ziemi; *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej na Zasobie Skarbu Państwa w 2016...*, s. 41. Od 2003 r. w raportach podawane były tylko dane łączne, bez wyszczególnienia ziemi przejętej z byłych PGR i PFZ.

sektora rolniczego, to zdania dotyczące oceny przyjętych przesłanek, celów i strategii oraz skutków przekształceń własnościowych sektora państwowego są podzielone⁸¹.

Wśród przesłanek likwidacji rolniczego sektora państwowego wymienia się dwie podstawowe kategorie przyczyn – polityczne i ekonomiczno-strukturalne. Krytycy ustawy zarzucają jej autorom, że kierowali się przesłankami politycznymi (ideologicznymi), a PGR zostały zlikwidowane wyłącznie dlatego, że były reliktem socjalizmu⁸². Zwracają też uwagę, że zdaniem części ekonomistów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. część gospodarstw funkcjonowała dobrze i mogły sobie poradzić w warunkach gospodarki wolnorynkowej. Gospodarstwa słabsze wymagały wprowadzenia zmian i czasu na dostosowanie się do nowych reguł, ale po przeprowadzeniu restrukturyzacji zaczynały przynosić coraz większe zyski. Zdaniem krytyków zmiany przeprowadzono w zbyt szybkim tempie, nie dając pracownikom, a zwłaszcza kadrze kierowniczej, szansy na dostosowanie się do nowych warunków gospodarowania oraz przygotowanie się do prywatyzacji. Gdyby ustawa została wprowadzona w kształcie postulowanym przez środowiska PGR, rynek sam zweryfikowałby gospodarstwa, które nie potrafiłyby dostosować się do nowych reguł. Krytycy podkreślają również, że od początku transformacji dyskusjom o przyszłości PGR towarzyszyła zła atmosfera polityczna, która nie sprzyjała ewentualnym oddolnym działaniom naprawczym i wpływała demobilizująco na pracowników⁸³.

Sami autorzy reformy – Antoni Leopold i Adam Tański – nie zaprzeczają, że przesłanki polityczne i ideologiczne legły u podstaw koncepcji prywatyzacji PGR, tak samo zresztą, jak w odniesieniu do innych sektorów gospodarki. Podkreślają natomiast wagę innych czynników, zwłaszcza konieczność szybkiego działania ze względu na coraz gorszą kondycję finansową większości przedsiębiorstw oraz postawy załóg⁸⁴. Szeregowi pracownicy, m.in. pod wpływem rosnącej inflacji, zgłaszali coraz większe, trudne do zaspokojenia roszczenia płacowe, które skutkowały zaciąganiem kolejnych kredytów i wyprzedają mienia. Kadra

⁸¹ Np. A. Leopold, W. Ziętara, *O koncepcji przekształceń byłych państwowych gospodarstw rolnych – inaczej (polemika)*, „Wieś i Rolnictwo” 2003, nr 2, s. 45 n.; W. Dzun, *Likwidacja PGR...*, s. 16 n.; A. Woś, *Polityka rolna w warunkach liberalizacji rynku (1990–1991)*, Warszawa 1992.

⁸² J. Wilkin, *Przekształcenia państwowych gospodarstw rolnych – procesy racjonalizacji i marginalizacji*, w: *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne...*, s. 45.

⁸³ W. Dzun, *Likwidacja PGR...*, s. 23; tenże, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian...*, s. 134.

⁸⁴ W. Ziętara, dz. cyt., s. 44–46.

kierownicza, a przynajmniej jej znaczna część, nie była zainteresowana rzeczywistą oddolną restrukturyzacją, gdyż liczyła, że będzie mogła uwłaszczyć się na mieniu pegeerowskim – w ich ocenie im gorsza była kondycja upadających przedsiębiorstw, tym taniej będą mogli nabyć ich mienie. Na coraz większą skalę występowały też takie zjawiska jak korupcja czy „dzika” prywatyzacja⁸⁵. Szybkie przejęcie przedsiębiorstw miało zatem na celu zabezpieczenie jak największej części majątku.

Kwestią sporną jest też ocena wybranej metody przekształceń własnościowych. Zdaniem krytyków przeprowadzonych zmian lepszym rozwiązaniem byłoby rozłożenie całego procesu na dwa etapy: komercjalizację (poszczególne gospodarstwa zostałyby przekształcone w jednoosobowe spółki Skarbu Państwa), a dopiero później prywatyzację⁸⁶. Przyjęta ustawa, wyznaczając bardzo krótki czas na przeprowadzenie likwidacji, nie dawała pracownikom szansy na przygotowanie się do zmian, nie uwzględniała też potencjału przedsiębiorstw, które już osiągały dobre wyniki. Problemy związane z brakiem kapitału potencjalnych udziałowców, czyli pracowników PGR, mogły być rozwiązane np. poprzez wniesienie aportem do spółek nieruchomości pegeerowskich. Autorzy ustawy zwracają jednak uwagę, że takie rozwiązanie było obciążone dużym ryzykiem, co potwierdza przykład NRD, gdzie wybrano właśnie taką drogę przekształceń, ale w krótkim czasie wiele spółek upadło⁸⁷. Istniała też uzasadniona obawa, że nie uda się zmienić mentalności pracowników, majątek PGR ulegnie dewastacji, a uwłaszczy się na nim była kadra kierownicza⁸⁸. Najważniejsze jednak, że nie uległaby wówczas zmianie forma własności – nadal właścicielem ziemi i całego majątku pozostawałoby państwo. Rozwiązanie ewolucyjne i rozłożone w czasie było wówczas trudne do zaakceptowania przez zwolenników liberalnej polityki ekonomicznej.

Krytyczni wobec strategii prywatyzacji byli również zwolennicy całkowitej parcelacji PGR. Ich zarzuty dotyczyły nie tyle założeń ustawy, ile działań Agencji, która ich zdaniem celowo dążyła do pozostawienia

⁸⁵ PGR pod pretekstem racjonalizacji produkcji zwracały do PFZ część użytkowanych gruntów. Grunty te były następnie sprzedawane na korzystnych warunkach prywatnym nabywcom. Zmniejszenie areалу skutkowało też decyzjami o wyzbywaniu się części majątku ruchomego i nieruchomego; W. Ziętara, dz. cyt., s. 46. Np. Kombinat Rolno-Przemysłowy „Igloopol” był uznawany za tzw. spółkę nomenklaturową; L. Balcerowicz, *800 dni. Szok kontrolowany*, zapisał J. Baczyński, współpr. J. Koźmiński, Warszawa 1992, s. 147.

⁸⁶ A. Woś, *Państwowa gospodarka w rolnictwie...*, s. 30.

⁸⁷ A. Leopold, W. Ziętara, dz. cyt., s. 47.

⁸⁸ W. Ziętara, dz. cyt., s. 46.

gospodarstw wielkoobszarowych. Miało to być działanie w interesie dawnej kadry kierowniczej PGR, która była wciąż zatrudniana w Agencji lub tworzyła spółki dzierżawców. W rzeczywistości o powstaniu nowej grupy wielkoobszarowych gospodarstw (zarówno indywidualnych, jak osób prawnych) przesądziły wspomniane wyżej uwarunkowania regionalne i historyczne. Częściowe odtworzenie przedwojennej struktury nastąpiło zwłaszcza w Wielkopolsce i na Pomorzu Zachodnim, gdzie większość ziemi popegeerowskiej stała się składnikiem dużych gospodarstw rodzinnych i wielkoobszarowych przedsiębiorstw rolnych⁸⁹. Należy się zatem zgodzić, że w szerszym wymiarze prywatyzacja PGR nie polepszyła struktury agrarnej w Polsce, ale przyczyniła się do pogłębiła jej polaryzacji. Sytuacja ta nie uległa zasadniczej zmianie również w kolejnych latach.

Zdaniem Wojciecha Ziętary, jednego ze współtwórców ustawy, była ona kompromisem pomiędzy koncepcją wspieraną przez środowiska pegeerowskie, które zakładały, że beneficjentem procesu przekształceń będą załogi PGR, a koncepcją popieraną przez środowiska powiązane z gospodarką chłopską, które zakładały całkowitą parcelację PGR⁹⁰. Jak twierdzi Adam Tański, wieloletni prezes Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, był to wówczas jedyny możliwy kompromis: „Wybraliśmy drogę, która oznaczała [...] przekształcenia oparte na analizie każdego przedsiębiorstwa z osobna. Z analizy wynikało, jaka część ziemi i budynków powinna być wyłączona i przeznaczona między innymi na tworzenie nowych gospodarstw lub powiększenie gospodarstw indywidualnych, najczęściej sąsiadujących z PGR-em. Jaka część powinna pozostać jako funkcjonalne gospodarstwo, bo i budynki, i całe to zaplecze w postaci środków trwałych nakazywało właśnie pozostawić odpowiednią ilość ziemi, żeby to wykorzystać, co wydawało się wtedy majątkiem do wykorzystania”⁹¹.

Najwięcej kontrowersji wzbudziły jednak społeczne koszty przekształceń, jakie stały się udziałem byłych pracowników PGR i ich rodzin. Bezrobocie i pauperyzacja środowisk popegeerowskich stały się najczęściej podnoszonym argumentem przez krytyków decyzji o likwidacji i prywatyzacji państwowych gospodarstw rolnych. Zwracają oni uwagę, że przed przyjęciem ustawy nie dokonano analizy skutków transformacji dla pracowników PGR i ich rodzin, a także dla całej społeczności wiejskich.

⁸⁹ W. Dzun, *Wpływ rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa na strukturę gospodarstw rolnych...*, s. 38.

⁹⁰ W. Ziętara, dz. cyt., s. 48.

⁹¹ A. Tański, dz. cyt., s. 14.

Pracownicy nie zostali objęci żadnymi specjalnymi działaniami osłonowymi, nie zostali uwłaszczeni ani nie otrzymali odszkodowań czy akcji prywatyzowanych PGR (na wzór pracowników przemysłu). Jako bezrobotni mogli skorzystać jedynie z zapomóg dla bezrobotnych, a starsi pracownicy z odpowiednim stażem pracy mogli przejść na wcześniejsze emerytury.

Zarówno na etapie przygotowywania ustawy, jak i w trakcie realizacji przekształceń rzeczywiście koncentrowano się na kwestiach ekonomicznych (zachowanie potencjału produkcyjnego) oraz prawnych (jak najszybsza prywatyzacja). Problemy dotyczące kwestii społecznych nie znajdowały się wówczas w centrum uwagi. Ujawniły się one już w trakcie trwających przekształceń, a ich skala była zaskoczeniem dla polityków i Agencji. Dopiero od 1993 r. zaczęto wdrażać działania mające na celu łagodzenie skutków bezrobocia wśród byłych pracowników PGR⁹². Stały się też wówczas przedmiotem zainteresowania badaczy, zwłaszcza socjologów oraz mediów⁹³.

W nowej sytuacji stosunkowo najlepiej poradziła sobie część dawnej kadry kierowniczej, która stała się „nowymi gospodarzami” – dzierżawcami bądź rzadziej właścicielami gospodarstw rolnych powstałych na bazie byłych PGR. Część znalazła zatrudnienie w spółkach lub gospodarstwach administrowanych przez Agencję. Zatrudniono też niewielką część wykwalifikowanych pracowników, niezbędnych do obsługi nowoczesnego sprzętu. Część byłych pracowników PGR podjęła pracę w zawodach pozarolniczych⁹⁴.

Problemem była jednak nie tylko skala bezrobocia spowodowanego likwidacją PGR, ale przede wszystkim jego geograficzne rozmieszczenie. Najtrudniejsza sytuacja wystąpiła zatem w województwach i gminach, w których wcześniej dominowały PGR, a po ich likwidacji i prywatyzacji wskaźnik bezrobocia był wysoki. W koszalińskim, słupskim, olsztyńskim i suwalskim PGR były często jedynymi zakładami pracy w pobliżu miejsc zamieszkania pracowników. Wynikało to z usytuowania osiedli

⁹² W 1995 r. został utworzony Fundusz Aktywizacji Bezrobotnych, a w kolejnych latach wdrażano kolejne programy mające na celu łagodzenie skutków bezrobocia wśród byłych pracowników PGR; W. Zgliński, *Przekształcenia restrukturyzacyjno-własnościowe...*, s. 36–39; E. Niedzielski, *Społeczne implikacje przekształceń sektora państwowego w rolnictwie*, w: *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie...*, s. 61.

⁹³ Badania socjologiczne por. przyp. 1. Największy rozgłos zdobył film dokumentalny E. Borzęckiej *Arizona* z 1997 r.

⁹⁴ M. Dziubińska-Michalewicz, dz. cyt., s. 2; M. Słodowa-Helpa, *Pracownicy PGR w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie” 27, 2010, s. 366–367; E. Niedzielski, dz. cyt., s. 66.

pegeerowskich z dala od większych ośrodków gospodarczych, likwidacji znacznej części zakładów usługowych pracujących wcześniej na potrzeby PGR oraz zakładów przetwórstwa rolnego.

W najtrudniejszej sytuacji znalazła się najliczniejsza grupa pracowników charakteryzujących się niskim poziomem wykształcenia i wąskimi kompetencjami zawodowymi. Likwidacja PGR oznaczała dla nich nie tylko utratę miejsc pracy, ale również burzyła cały ich dotychczasowy świat⁹⁵. Jednym z ważnych elementów tego „świata” były patronackie relacje pracowników z PGR jako pracodawcą. Większość załóg żyła w osiedlach całkowicie uzależnionych od PGR. Wraz z ich likwidacją przestała działać większość wiejskiej infrastruktury, np. przedszkola, świetlice, sklepy, problemem stał się nawet dojazd do lekarza. Byli pracownicy mogli wprawdzie na preferencyjnych warunkach wykupić użytkowane przez siebie mieszkania, ale dla wielu z nich rozwiązanie takie okazało się ostatecznie niekorzystne – wzrosły koszty utrzymania (wcześniej ponosił je PGR), a mieszkania ograniczyły ich potencjalną mobilność. Spadek dochodów (oprócz wynagrodzeń pracownicy tracili również deputaty i różnego rodzaju świadczenia socjalne) oraz rosnące koszty utrzymania powodowały gwałtowną pauperyzację. Izolacja osiedli pegeerowskich i ich usytuowanie na obszarach o niskim potencjale gospodarczym przekreślały perspektywy zmiany sytuacji zawodowej i życiowej⁹⁶. Część badaczy wskazuje, że ujawniły się wówczas specyficzne cechy znacznej części zatrudnionych w PGR pracowników – marazm, brak poczucia odpowiedzialności za własne życie oraz roszczeniowa postawa⁹⁷. Z badań socjologów wynika też, że większość z nich odebrała prywatyzację PGR jako decyzję krzywdzącą i niesprawiedliwą, gdyż traktowała PGR jako „swoją własność”⁹⁸. Podobny obraz wyłania się również z publikowanych pamiętników i wspomnień byłych pracowników PGR⁹⁹. Ta grupa byłych pracowników PGR w większości pozostała długo bezrobotna, stając się

⁹⁵ J. Wilkin, *Przekształcenia sektora państwowych gospodarstw rolnych w Polsce w opinii władz lokalnych i mieszkańców „osiedli pegeerowskich”*, w: *Ludzie i ziemia po upadku pegeerów...*, s. 45–48.

⁹⁶ Tamże, s. 48–69.

⁹⁷ A. Giza-Poleszczuk, W. Kościeszka-Jaworski, *Spoleczne aspekty likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych: raport socjologiczny z badań ilościowych i jakościowych*, zał. 4 do raportu z badań: „Rynki pracy na obszarach popegeerowskich”, https://psz.praca.gov.pl/documents/10828/152656/Zalacznik_pgr_4.pdf/0a222600-0658-4af8-bf1b-9d814391f30b?t=1403436116000 (30 IV 2021), s. 27; E. Tarkowska, *Przeszłość i teraźniejszość PGR-ów w Polsce...*, s. 27–42.

⁹⁸ A. Giza-Poleszczuk, W. Kościeszka-Jaworski, dz. cyt., s. 5.

⁹⁹ Np. J. Warecha, *PGR obrazy... Historie zlikwidowanych*, Warszawa 2018; *Wspomnienia pracowników byłych państwowych gospodarstw rolnych*, oprac. Z. Gładkowski,

beneficjentem systemu pomocy społecznej oraz symbolem negatywnych skutków likwidacji PGR. Problem pauperyzacji dotyczył całych rodzin byłych pracowników PGR i okazał się trwały – jak pokazują też późniejsze badania, przenosił się również na kolejne pokolenie¹⁰⁰. Z badań prowadzonych już w XXI w. wynika, że tereny popegeerowskie wciąż cechuje niższy poziom rozwoju ekonomicznego oraz nasilenie różnego rodzaju negatywnych zjawisk społecznych¹⁰¹.

Biorąc pod uwagę szerszy kontekst istnienia sektora państwowego, trudno jednak zgodzić się z tezą, że przyczyną bezrobocia na obszarach popegeerowskich była wyłącznie likwidacja i prywatyzacja PGR. W rzeczywistości skala i geograficzne rozmieszczenie bezrobocia popegeerowskiego miało historyczną genezę związaną z samą decyzją o utworzeniu państwowych gospodarstw rolnych, a w późniejszym czasie – ze specyfiką ich funkcjonowania (m.in. przerosty zatrudnienia, izolacja osiedli pegeerowskich oraz rozbudowana opiekuńcza rola zakładu pracy)¹⁰². W poszukiwaniu przyczyn można byłoby sięgnąć jeszcze głębiej, do okresu sprzed II wojny światowej, gdy na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz w Wielkopolsce i na Pomorzu funkcjonowała duża ilość wielkich majątków ziemskich, decydująca o panujących tam stosunkach gospodarczych i społecznych. Sytuacja, jaka powstała po likwidacji i prywatyzacji PGR miała zatem odległe przyczyny, nie zmienia to jednak faktu, że byli pracownicy znaleźli się w niezwykle trudnym położeniu, a programy wsparcia zostały uruchomione zbyt późno, zwłaszcza wobec rosnących trudności rynku pracy w całym kraju.

Państwowe gospodarstwa rolne, które miały być symbolem gospodarki socjalistycznej na wsi, przestały istnieć po prawie pięciu dekadach działalności. W perspektywie procesów długiego trwania nie jest to okres długi, ale ślady ich istnienia wciąż są obecne w krajobrazie wielu wsi

B. Pilarek, Olsztyn 2012; *Wokół PGR-u. Krzymów i jego mieszkańcy*, red. R. Skrycki, Chojna 2014.

¹⁰⁰ M. Dziubińska-Michalewicz, dz. cyt., s. 27.

¹⁰¹ M. Gajowiak, *Deficyt kapitału społecznego na popegeerowskich obszarach jako bariera zrównoważonego rozwoju polskiej wsi*, „Folia Pomeranae Universitatis Stetinensis” 2013, *Oeconomica* 299, s. 71–80.

¹⁰² E. Tarkowska pisze, że „to, co z całą wyrazistością ujawniło się w byłych PGR, jest oczywistą konsekwencją ich funkcjonowania w czasach «światłości»”; taż, *Ubóstwo w byłych PGR-ach. W poszukiwaniu dawnych źródeł nowej biedy*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 2, s. 94.

oraz tkance społecznej regionów popegeerowskich. Proces transformacji PGR do gospodarki rynkowej okazał się skomplikowany i długotrwały, a jego przebieg i skutki ekonomiczne znacznie różniły się w poszczególnych regionach kraju. Omawiane przekształcenia w ograniczonym też stopniu wpłynęły na zmianę struktury własnościowej polskiego rolnictwa, natomiast na terenach popegeerowskich powstały prywatne wielkoobszarowe gospodarstwa rolne. Najbardziej zaś dotkliwe i trudne do zredukowania okazały się społeczne konsekwencje dokonanych przekształceń własnościowych. Otwarte pozostaje zatem pytanie, czy niewątpliwie konieczne przekształcenia państwowego sektora rolnego można było przeprowadzić inaczej i w sposób mniej kosztowny społecznie?

Bibliografia

- Czyżewski A., Grzelak A., Jankowiak J., *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Poznań 2001.
- Dzun W., *Likwidacja PGR – przesłanki, cele i metody. (Głos w dyskusji)*, „Wieś i Rolnictwo” 2003, nr 2, s. 16–44.
- Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*, Warszawa 2005.
- Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, Warszawa 1991.
- Grała D.T., *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba ratowania socjalizmu*, Warszawa 2005.
- Leopold A., Ziętara W., *O koncepcji przekształceń byłych państwowych gospodarstw rolnych – inaczej (polemika)*, „Wieś i Rolnictwo” 2003, nr 2.
- Ludzie i ziemia po upadku pegeerów. Analiza socjologiczna i ekonomiczna*, red. K. Korab, Warszawa 1997.
- Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, red. H. Runowski, Warszawa 2013.
- Słodowa-Helpa M., *Pracownicy PGR w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie” 27, 2010, s. 363–379.

Małgorzata Machalek

Liquidation of state-owned farms and the first stage of ownership transformation in the state agricultural sector. A contribution to research

(Summary)

State-owned farms existed in Polish agriculture for almost five decades. Although they benefited from many preferential treatments, their efficiency was much lower than that of peasant farms. The existing systemic drawbacks could not be overcome by attempted reforms undertaken in the 1980s. When the collapse of communism initiated the transition from a centrally planned economy to a market economy with dominant private ownership, the continued existence of the state agricultural sector was called into question. In 1991, a law was adopted under which the liquidation, restructuring and subsequent privatisation of state-owned farms were carried out. However, it turned out that carrying out the transformation was a complex and time-consuming task. The most significant difficulties were related to the size of the state agricultural sector and its regional distribution. By the end of the analysed period, that is, by 1996, the primary objective of the transformation, i.e. the improvement of the agrarian structure of the existing farms and the creation of new family farms, had been achieved to a small extent. It resulted from the lack of adjustment between the geographical distribution of land demand and supply and the lack of capital of potential buyers. Most of the post-state farmland remained in possession of the State Treasury and was leased. In some parts of the country, the pre-war agrarian structure was partially restored. The ownership transformation of the state sector also brought about regionally differentiated adverse social effects in the form of unemployment and pauperisation of former employees of the state-owned farms and their families. The chosen method of privatisation of state-owned farms and its implementation are still difficult to assess and arouse numerous controversies.

Małgorzata Machalek – dr hab., prof. Uniwersytetu Szczecińskiego, zatrudniona w Instytucie Historycznym. Zainteresowania badawcze: historia społeczna i gospodarcza, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów wsi i rolnictwa oraz historia regionalna. Zajmuje się również badaniami nad edukacją historyczną. Autorka książki *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945–1956*, Szczecin 2012.

Małgorzata Machalek – PhD with habilitation, Prof. of the University of Szczecin, employed at the Institute of History. Her research interests: social and economic history with particular emphasis on rural and agricultural history and regional history. She also conducts research into historical

education. The author of the book *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945–1956* [Transformations of the West Pomeranian Villages in 1945–1956] (Szczecin, 2012).

E-mail: malgorzata.machalek@usz.edu.pl